ҚАЗАҚСТАН РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҚҰРАМЫНДА: МЕМЛЕКЕТТІК-КОНФЕССИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ӨЗГЕРУІ

4-дәріс. XVIII ғасырдың соңынан XX ғасырдың басына дейінгі империялық саясат, Орынбор муфтияты, татар молдалары және мұсылман қауымдарының құқықтық-саяси белсенділігі

Дәріс авторы: философия ғылымдарының докторы, профессор Н.Ж. Байтенова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Мемлекеттік-конфессиялық қатынастар ұғымы және империялық модель

Мемлекеттік-конфессиялық қатынастар

• Трофимчук тұжырымдамасы: Мемлекеттік институттар мен діни құрылымдар арасындағы тарихи дамып, өзгеріп отыратын қатынастар нысандары.

• Мемлекет өзінің діни саясатын, діннің қоғамдағы орны мен функцияларын заң жүзінде бекітеді.

• Ресей империясында толық зайырлы модель болған жоқ.

Империялық «Көпконфессиялы тәртіп»

• Пол Верт теориясы: Ресей өзін православиелік мемлекет ретінде таныды, бірақ құрамындағы миллиондаған мұсылман, католик, иудей, буддистерді басқару қажет болды.

• Мемлекет екі процесті қатар жүргізді: Православиеге артықшылық беру және басқа конфессияларды бақылау жүйесіне енгізу.

Басқару саясатының эволюциялық логикасы

• Ресей империясы исламды «жойып жіберуді» емес, бақылау мен төзімділіктің аралас жүйесін ұстанды.

• Алғашқыда: Исламды пайдалану және бақылау.

• XIX ғ. ортасында: Әкімшілік шектеулер.

• XX ғ. басында: Мұсылмандардың саяси-құқықтық талаптары.

Ресей құрамына ену қарсаңындағы қазақ қоғамындағы діни ахуал

Исламның тарихи тамырлары мен далалық инфрақұрылымы

• Ислам XVIII ғасырда қазақ даласына Ресеймен бірге келген жаңалық емес еді. Оңтүстік Қазақстан, Түркістан, Сырдария бойы ғасырлар бойы мұсылмандық мәдениет пен Қожа Ахмет Ясауи дәстүрінің орталығы болды.

• Көшпелі өмір салтына байланысты орталықтандырылған ресми мешіт-медресе жүйесі біркелкі болмағанымен, ислам отбасылық, рулық-қауымдық дәстүрлерде, жаназа, неке, ораза, намаз рәсімдерінде терең орнықты.

Ислам, Адат және дәстүрлі билік құрылымы

• Қазақ қоғамында ислам дәстүрлі адат нормаларымен, ру-тайпалық қатынастармен біте қайнасып өмір сүрді.

• Діни бедел біртұтас бюрократиялық иерархияда емес, молдалар, ишандар, сұлтандар, хандар, билер мен ру басылары арасында бөлінді.

• Ресей империясы келгенде дайын «орыс типті» орталықтандырылған шіркеу жүйесін тапқан жоқ, сондықтан өз әкімшілік үлгісін күштеп енгізуге ұмтылды.

Империялық мемлекеттік-конфессиялық саясаттың 4 кезеңі

Кезең атауы	Хронологиясы	Негізгі мазмұны мен сипаттамасы
1. Мойындау кезеңі	1773–1788 жж.	Исламға құқықтық кеңістік беру, бірақ Православиенің үстемдігін сақтау. Екатерина II-нің діни төзімділік саясаты арқылы шекаралық аймақты бақылау.
2. Институционалдандыру және бақылау	1788–1850 жж.	Орынбор мұсылман діни жиналысын (муфтият) құру, ресми молдалар мен татар уағызшылары арқылы қазақ қоғамын империялық басқару жүйесіне енгізу.
3. Шектеу және тікелей әкімшілік саясат	1850–1905 жж.	Исламның трансөңірлік күшінен қауіптену, 1868 жылғы реформамен қазақтарды муфтияттан шығару, татар молдаларының ықпалын азайту, миссионерлік орыс мектептерін күшейту.
4. Құқықтық-саяси жауап кезеңі	1905–1917 жж.	1905 жылғы революциядан кейін мұсылман қауымдары петициялар арқылы өздерінің діни, оқу-ағарту, баспасөз және азаматтық теңдік талаптарын ашық қоюы (Жәдидизм).

1773 және 1788 жылдар: Мойындау мен Институционалдандыру

1773 жыл: Діни төзімділік саясаты

• Қасиетті Синодтың діни төзімділік шешімі мемлекеттің бұрынғы күштеп христиандандыру тәсілінен бас тартқанын көрсетті.

• Ереже: Толық діни еркіндік емес, «мемлекеттік бақылау жағдайындағы діни төзімділік».

• Екатерина II мұсылмандарды агрессивті құдалаудың орнына, оларды империялық заңдық-әкімшілік шеңберге бағындыруды көздеді.

• Мемлекет логикасы: «Сен мұсылман болып қала аласың, бірақ біздің әкімшілік тәртіпке бағынуың тиіс».

1788 жыл: Орынбор Муфтиятын құру

• Уфада Орынбор мұсылман діни жиналысы (ОМДЖ) құрылып, оған муфти тағайындалды.

• Бұрынғы дербес молда → діни қауым байланысы енді молда → ресми Муфтият → империялық әкімшілік жүйесіне қайта құрылды.

• Екіжақты нәтиже:

1) Мұсылмандарға діни өмірін заңды ұйымдастыруға мүмкіндік берілді;

2) Империя исламның ішкі құрылымына ресми бақылау орнатты.

«Мешіт ішіндегі билік»: Империялық парадокс

Роберт Крюс тұжырымдамасы: «State in the Mosque»

Православиелік мемлекет неліктен исламның ұйымдасу жүйесін өзі құрды? Орталықтандырылған мемлекет үшін шекарадағы миллиондаған мұсылмандарды әскери күшпен христиандандыру мүмкін емес еді. Империя ресми молдалар мен мешіттер арқылы мұсылман қоғамына саяси-әкімшілік ықпал ету тетігін тапты.

Мемлекет үшін пайдасы

• Ресми бекітілген молдалар әкімшілікке адал болды.

• Мешіт тек құлшылық орны емес, бұйрықтар таратылатын, халықты тыныштандыратын кеңістікке айналды.

Мұсылман қауымы үшін пайдасы

• Ресми тану мұсылмандарға заңды түрде мешіт салуға, медресе ашуға, мүлікті сақтауға мүмкіндік берді.

• Мұсылман элитасы бұл заңды арнаны өз құқықтарын қорғау үшін пайдаланды.

Татар молдаларының қазақ даласына келуі және оның салдары

1. Себебі мен сипаты

XVIII ғ. екінші жартысынан бастап Патша үкіметі Еділ-Орал аймағынан (Қазан, Уфа) татар молдаларын қазақ ауылдарына жіберді. Мақсаты – көшпелі қазақтарды ресми бюрократиялық мұсылмандық жүйеге бағындыру.

2. Ағартушылық және әкімшілік рөлі

Татар молдалары қазақ балаларына сауат аштырды, неке қиды, жаназа рәсімдерін атқарды, араб графикасындағы кітаптарды таратты. Сонымен қатар, патша әкімшілігі мен жергілікті халық арасында делдал болды.

3. Екіжақты тарихи салдары

Бір жағынан: Ресейдің діни бақылауы күшейді.

Екінші жағынан: Қазақ даласында жазу-сызу сауаты, мешіт-медресе инфрақұрылымы дамып, Еділ-Орал мұсылмандарымен интеллектуалдық байланыс орнады.

XIX ғ. бірінші жартысы: Жергілікті элита мен меценаттық

Тарихнамалық бетбұрыс: Нұрлан Қабдылхақтың зерттеулері (2025 ж.)

Бұрынғы «мешіттер мен медреселерді тек Ресей үкіметі салдырды» деген пікір теріске шығарылды. XIX ғасырдың 1820–1850 жылдары қазақ даласында ислам институттарының гүлденуіне ең алдымен қазақ сұлтандары, билері, саудагерлері мен жергілікті бай-меценаттары шешуші үлес қосты.

Құнанбай Өскенбайұлы кейсі

• Құнанбай аға сұлтан ретінде империялық әкімшілікте қызмет етті, сонымен бірге ислам институттарын белсенді дамытты.

• 1851 жылы Қарқаралыда өз қаржысына мешіт салдырды.

• Мектеп ашып, қазақ балаларына әрі діни, әрі заңдық-әкімшілік білім беруге жағдай жасады.

Шерғазы Айшуақұлы және Тінібай Қаукин

• Хан Шерғазы мешіт-медреселерге қаржы бөліп, 1820 жылы сыртқы істер министрі К. Нессельродеге патша әкімшілігінің діни имараттарды бұзуына қарсы наразылық хат жазды.

• Тінібай Қаукин Семейде мешіт салып, мұсылман саудагерлері мен ғалымдарын қолдады.

1867–1868 жж. Реформалар және Муфтияттан шығару

1867–1868 жж. Бетбұрыс саясаты

- XIX ғ. ортасына қарай Патша үкіметінің көзқарасы өзгерді: Ислам енді бақылау құралы емес, трансөңірлік қауіпті күш деп танылды.
- 1865 жылы Степная комиссиясы қазақ даласының діни-әлеуметтік құрылымын зерттеді (Иэн Кэмпбелл еңбектері).
- 1868 жылғы «Уақытша ережелер» бойынша қазақтар Орынбор мұсылман діни жиналысының (ОМДЖ) юрисдикциясынан шығарылды.

«Исламдық әкімшілік ерекшелік» (П. Верт)

- 1891 жылғы «Дала ережесі» (Степное положение) бұл саясатты түпкілікті бекітті.
- Саяси мақсат: Қазақтарды татар және башқұрт дінбасыларының ықпалынан ажырату, орталықтандырылған муфтиятты әлсірету.
- Парадоксалды салдары: Мемлекет ресми муфтиятты әлсіреткенімен, діни сұраныс жоғалған жоқ. Нәтижесінде бақылаудан тыс бейресми діни желілер пайда болды.

Православиелік миссионерлік және білім берудегі бәсеке

Православиелік миссионерлік

• XIX ғ. екінші жартысында Империя Азия шекарасында Православиені нығайту саясатын күшейтті.

• Шіркеу инфрақұрылымы, шоқындыру мектептері және миссионерлік қоғамдар арқылы исламның ықпалын азайту көзделді.

Н.И. Ильминский жүйесі

• Білім беруді діни саясаттың негізгі құралына айналдырды.

• Жергілікті (қазақ) тілін араб графикасынсыз, кириллица негізінде пайдаланып, орыс-қазақ мектептері арқылы империялық сәйкестікке бейімдеу.

Қос білім жүйесінің бәсекесі

• Империялық білім: Орыс тілі → Зайырлы пәндер → Орыс әкімшілігі.

• Мұсылмандық білім: Араб графикасы → Құран негіздері → Мектеп-медреселер.

• Осы екі ағымның тоғысында XX ғ. басында Жәдидизм пайда болды.

1905 жыл: Мұсылман қауымдарының саяси-құқықтық талаптары

Саяси мәдениеттің сапалық өзгеруі (Ильдус Загидуллин зерттеулері)

1905 жылғы революциядан кейін пассивті бағыну модельдері жойылды. Мұсылман қауымдары «Петициялық науқан» арқылы патша үкіметіне діни, ағартушылық және азаматтық-саяси талаптарды кешенді түрде қоя бастады.

Петициялардың негізгі талаптары

• Мешіт және медресе ашуға еркіндік.

• Қазақ даласы үшін дербес Діни басқарма (Муфтият) құру.

• Молдалар мен қазыларды сайлау құқығы.

• Шариғат бойынша отбасылық-мүліктік істерді қарау.

Жәдидтік жаңғыру идеялары

• Исламды сақтау үшін тек өткенге сүйену жеткіліксіз, заманауи білімді (жаңа әдісті) игеру қажет.

• Мұсылмандық жаңғыру: Дәстүр мен модернизацияны біріктіру.

• Ана тілінде газет-журнал, кітап шығару.

Діни талаптардың азаматтықпен тоғысуы

• Дін бұрын тек жеке ғибадат болса, енді дін = білім = мәдениет = азаматтық бірегейлік ретінде танылды.

• Қазақ зиялылары (Алаш қозғалысы) діни бостандықты ұлттық автономдық талаптармен ұштастырды.

Империялық кезеңнің 3 парадоксы және ғылыми қорытынды

1-парадокс: Бақылау үшін институционалдау

Ресей православиелік мемлекет бола тұра, исламды бақылау үшін оның ресми институционалдық жүйесін (муфтият) өзі қалыптастырды. Мойындау мен бақылау – бір саясаттың екі жағы болды.

2-парадокс: Шектеудің кері әсері

1868 жылдан кейін Орынбор муфтиятының ықпалы шектелгенімен, ислам жойылған жоқ. Керісінше, жергілікті меценаттық және бақылаудан тыс бейресми діни желілер күшейді.

3-парадокс: Отарлық білімнің рефлексиясы

Империя енгізген орыс тілді мектептер отарлық мақсатқа қызмет еткенімен, сол білімді меңгерген қазақ зиялылары ұлттық-азаматтық жаңғыру идеяларын қалыптастырды.

ҒЫЛЫМИ ҚОРЫТЫНДЫ

Ресей империясындағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды біржақты «құдалау» немесе «еркіндік» формуласымен түсіндіру мүмкін емес. Бұл — империялық бақылау, институционалдандыру, жергілікті элитаның меценаттығы және мұсылман қауымының өзіндік діни-мәдени кеңістігін сақтауға ұмтылысы қатар жүрген күрделі процесс.